

Over de grenzen van het privaatrecht

Tjong Tjin Tai, T.F.E.

Document version:

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2011

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Tjong Tjin Tai, T. F. E. (2011). *Over de grenzen van het privaatrecht*. Tilburg University.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright, please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

OVER DE GRENZEN

REDE, UITGESPROKEN DOOR T.F.E. TJONG TJIN TAI

VAN HET PRIVAATRECHT

A close-up portrait of Prof. mr.ir. T.F.E. (Eric) Tjong Tjin Tai, a man with dark hair, wearing a dark suit jacket, a white shirt, and a dark tie. The background is a solid, dark color.

Prof.mr.ir. T.F.E. (Eric) Tjong Tjin Tai is hoogleraar privaatrecht aan het departement Private Law van Tilburg Law School, Tilburg University. Hij is afgestudeerd in de Informatica, Wijsbegeerte en Rechtsgeleerdheid, en is in 2007 gepromoveerd op een juridisch-filosofische studie over zorgplichten en zorgethiek aan de Universiteit van Amsterdam. Sinds 1998 is hij werkzaam geweest als (cassatie)advocaat. Sedert 2007 is hij verbonden aan Tilburg University. Zijn publicaties bestrijken het privaatrecht, burgerlijk procesrecht, en ICT-recht. Recentelijk heeft hij het Asser-deel inzake de overeenkomst van opdracht bewerkt (Asser/Tjong Tjin Tai 7-IV*). Zijn onderzoek richt zich thans op dienstverlening, netwerken, en methodisch-rechtstheoretische aspecten van het privaatrecht.

OVER DE GRENZEN VAN HET PRIVAATRECHT

Rede, uitgesproken bij de openbare aanvaarding van het ambt van hoogleraar privaatrecht aan Tilburg University op vrijdag 21 januari 2011 door T.F.E. Tjong Tjin Tai

© T.F.E. Tjong Tjin Tai, Tilburg University, 2011

ISBN: 978-94-6167-009-0

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier.

www.tilburguniversity.edu

Over de grenzen van het privaatrecht

In zijn roman *Le père Goriot* (1834) beschreef Honoré de Balzac een gedachtenexperiment dat als volgt luidt.¹ Stel je voor dat jij, negentiende-eeuwse Parijzenaar, je zou kunnen verrijken door het overlijden van een oude mandarijn, een hoge ambtenaar in China. En stel dat je zijn overlijden zou kunnen bewerkstelligen door alleen met je hoofd te knikken, zonder je woonplaats te verlaten, en zonder dat men je ooit zou verdenken. Leg dit voor aan een groep mensen, en de meerderheid zou – stelt Balzac – voor het voordeel kiezen. Als het de buurman zou betreffen, dan zouden we veel meer scrupules voelen. Verantwoordelijkheid lijkt weg te vloeien bij het overschrijden van landsgrenzen. En China is zover als men in de negentiende eeuw van Frankrijk verwijderd kon raken.

Dit gebrek aan morele verantwoordelijkheid over afstand is al vaker geconstateerd,² al wordt het ook bestreden.³ Een argument ten gunste van deze morele onverschilligheid is dat het normaal gesproken niet mogelijk is om te weten wat de gevolgen van ons handelen zijn op ver verwijderde personen. Er zijn eenvoudigweg teveel tussenschakels om daadwerkelijk te bepalen wat er aan het eind van de keten gebeurt. Het gedachtenexperiment denkt deze onzekerheid weg, maar is daardoor ook irreal. Al kunnen we nog zulke aangrijpende literaire verhalen construeren over de fatale gevolgen die ogenschijnlijk kleine daden hebben,⁴ in de werkelijkheid is het onmogelijk om alle gevolgen te overzien. En die onwetendheid pleit ons vrij. Toch ligt het iets ingewikkelder.

¹ *Le père Goriot* (1834), zie *Oeuvres complètes de H. de Balzac*, vol. 9, tome 1, Houssiaux: Paris 1874, p. 411. Balzac schreef dit aldaar (al dan niet opzettelijk) ten onrechte toe aan Rousseau. Zie gedetailleerd over de historie Carlo Ginzburg, 'Killing a mandarin: the moral implications of distance', *Critical Inquiry* 21/1 (August 1994), p. 46-60. Het voorbeeld wordt aangehaald door Sigmund Freud, *Actuele beschouwingen over oorlog en dood*, 2e deel, in: *Cultuur en religie* 3, Boom: Meppel 1984, p. 66. Het plot van de film *The Box* (2009) is hier wellicht van afgeleid.

² Bv. Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, oorspr. 1759, 6^e ed. 1790, herdruk Clarendon Press: Oxford 1976, p. 237, die de beperkte verantwoordelijkheid voor het grotere geheel buiten de eigen samenleving verbindt aan de beperkingen van het menselijk inzicht. Zie ook Ginzburg, o.c., voorts T.F.E. Tjong Tjin Tai, *Zorgplichten en zorgethiek*, Kluwer: Deventer 2007, par. 9.3 waar ik hieruit afleid dat er een verantwoordelijkheid is zonder concrete plicht jegens verre vreemden in nood.

³ Met name utilisten als Peter Singer betogen dat je juist voor iedereen verantwoordelijk zou zijn, ongeacht de afstand. Zie bv. de bijdragen in D.K. Chatterjee (red.), *The Ethics of Assistance. Morality and the Distant Needy*, Cambridge University Press: Cambridge 2004.

⁴ Zoals Tolstoj's verhaal 'De valse coupon', dat is bewerkt tot de films *L'argent* (1983, Robert Bresson) en *Paha Maa/Frozen Land* (2005). Als een variant op dit thema kan men het toneelstuk *An inspector calls* aanmerken.

Om dit te illustreren is er een ander verhaal, ‘De muur’,⁵ van Jean-Paul Sartre, dat het relaas vertelt van Pablo, die in de Spaanse burgeroorlog vecht in een groep onder leiding van Ramon Gris. Hij wordt opgepakt door de vijandelijke strijdkrachten en gevangen gezet om te worden gefusilleerd. In de ochtend krijgt hij een aanbod. Ze willen weten waar zijn leider, Ramon Gris, is. Als hij dat vertelt, zal hij worden vrijgelaten, anders wordt hij gefusilleerd. Pablo heeft zich dan verzoend met zijn lot: het kan hem niets meer schelen en hij zal niet vertellen wat hij weet, dat Ramon bij zijn neef verblijft. In een opwelling flapt hij er een leugen uit en zegt dat Ramon op het kerkhof schuilt. Tot zijn verbazing wordt hij enige uren later vrijgelaten. Buiten komt hij een opgewonden kameraad tegen die hem toeschreeuwt dat Ramon is opgepakt. Hoe kan dat nou, vraagt Pablo. Welnu, Ramon had ruzie gekregen met zijn neef en was daarom gaan schuilen op het kerkhof.

Is Pablo nu verantwoordelijk voor het oppakken van Ramon? Sartre laat dat in het midden. Een antwoord op deze vraag is wel gegeven door de filosoof Immanuel Kant. Als illustratie van zijn standpunt, dat het absoluut verboden is om te liegen, geeft hij het voorbeeld dat een vriend bij jou komt schuilen voor een moordenaar. De moordenaar komt vervolgens bij jou aan de deur informeren waar toch die vriend uithangt. Nu zou je geneigd kunnen zijn die vriend te beschermen door boudweg te liegen. Maar, zegt Kant: het is dan mogelijk dat die vriend, zonder dat je het wist, via de achterdeur is gevlucht en op zijn vlucht de moordenaar tegen het lijf loopt. In dat geval ben je, zegt Kant, volledig verantwoordelijk voor alle gevolgen, je hebt immers een categorische morele regel geschonden.⁶ Terwijl je, als je de waarheid zou hebben gezegd, geen verantwoordelijkheid zou dragen. Immers de waarheid te spreken is je morele plicht. Wie de regels volgt, is niet verantwoordelijk.

U denkt misschien: dit is ethiek, literatuur: dat valt buiten de grenzen van het privaatrecht. Waar komt het recht om de hoek kijken? Welnu, op een nacht in 1982 meldde zich een dronken patiënt bij een psychiatrische inrichting. Hij werd weggestuurd omdat hij die avond al zou verblijven in een hotel, en te kennen gaf weer terug te willen naar het hotel. Na een reeks omzwervingen belde hij bij een willekeurige woning aan en slaagde erin brand te stichten in de woning. Achteraf bleek dat de inrichting de patiënt niet zomaar had mogen laten gaan zonder dat een psychiater naar hem had gekeken. Vraag: is de psychiatrische inrichting schuldig, of zoals juristen zeggen, ‘aansprakelijk’ voor deze schade?⁷

⁵ Het titelverhaal van de gelijknamige bundel, J.P. Sartre, *Le Mur*, Gallimard: Paris 1939.

⁶ ‘Über ein vermeintes Recht aus Menschenliebe zu lügen (1797)’, Akademieausgabe vol. VIII, Berlin 1900, p. 425-430. Overigens is een morele regel bij Kant altijd categorisch.

⁷ HR 16 juli 2000, LJN AA6233, NJ 2000/584 (St. Willibrord). Het arrest is vooral bekend vanwege de ‘omkeringsregel’, waar het hier echter niet om gaat.

Het antwoord luidt uiteraard: ja. Als er eenmaal zo’n norm is geschonden ben je snel aansprakelijk voor alle daaruit voortvloeiende gevolgen. De gang van zaken is “niet zodanig onwaarschijnlijk” dat de schade in redelijkheid niet kan worden toegerekend.⁸

De gedachte die achter dit arrest ligt, is dat er spoedig aansprakelijkheid wordt aangenomen voor handelen dat afwijkt van de normale gedragslijn, en dat er dan ruim kan worden toegerekend, ook al zijn de gevolgen niet zeer goed voorzienbaar.⁹ Maar geldt dat ook voor het voorbeeld van Kant? Ik neem toch aan dat het naar geldend recht niet snel zal worden aangenomen dat je aansprakelijk zou zijn voor de dood van je vriend. Maar waarom is dat zo? Je hebt toch iets gedaan dat afwijkt van de norm? Daar ligt evenwel de vraag. Volgens Kant was de norm: gij zult niet liegen. Naar civielrecht is er evenwel geen algemene verplichting jegens je medeburgers om de waarheid en niets dan de waarheid te zeggen.¹⁰ Of dat in dit geval zo is, is niet onmiddellijk duidelijk. Enerzijds wordt aangenomen dat je in bepaalde gevallen aansprakelijk kunt zijn voor het verschaffen van onjuiste informatie.¹¹ Anderzijds zal, als je reden had om te vermoeden dat de bezoeker je vriend wilde doden, je waarschijnlijk verplicht zijn de waarheid te verzwijgen om dat gevolg te vermijden. Zoniet zou je misschien zelfs medeplichtig zijn aan de moord. Dat de onjuiste informatie in dit geval toevallig toch tot dat nare gevolg leidt, is simpelweg pech. Dat gevolg was immers niet *voorzienbaar*.

Om te bepalen wat je moet doen, kan je dus niet volstaan met het volgen van een eenvoudige regel. Je moet een inschatting maken van de situatie, rekening houdend met de betrokken belangen. Bij Kant gaat het daarentegen om het goed functioneren van het systeem, waar je als neutrale schakel in moet functioneren. Dat dit incidenteel tot ongewenste gevolgen leidt, kan je niet worden aangerekend als je je rol correct vervult.

Er staan dus twee posities tegenover elkaar: een verantwoordelijkheid die zich uit in het klakkeloos volgen van opgelegde regels, en een verantwoordelijkheid die bestaat uit het

⁸ Het gaat hier om de leer van redelijke toerekening, als besloten liggend in art. 6:98 BW. A-G Hartkamp geeft in zijn conclusie, nr. 12, voor dit arrest aan dat “bij overtreding van een veiligheidsnorm in beginsel ruim dient te worden toegerekend, dat wil zeggen ook indien de schade is ontstaan op een wijze die buiten de lijn der normale verwachtingen ligt.”, met verdere verwijzingen.

⁹ Een ander sprekend voorbeeld is HR 29 november 2002, LJN AE5162, NJ 2003/549 (Legionella): de standhouder had uit de handleiding kunnen afleiden dat het water in de whirlpool ververst had moeten worden in verband met gezondheid, en werd daarom aansprakelijk gehouden voor het overlijden van bezoekers door legionella.

¹⁰ Sterker nog, de wet zegt uitdrukkelijk dat aanprijzingen van algemene aard, “ook al zijn zij onwaar”, op zichzelf geen bedrog opleveren (art. 3:44 lid 3 BW).

¹¹ Nader J.M. Barendrecht, I. Giesen, M.H.M. Schellekens, M.W. Scheltema, *Aansprakelijkheid voor overheidsinformatie*, Boom Juridische uitgevers: Den Haag 2001.

zelfstandig per geval beoordelen van het juiste handelen in de concrete situatie met het oog op de uiteindelijke gevolgen:¹² de norm is dan voorzienbaarheid.

In het recht neigen we ertoe steeds meer belangen in de afweging te willen betrekken.¹³ Dat betekent dat er een verschuiving plaatsvindt van het blindelings opvolgen van veiligheidsnormen, naar het mogen en moeten afwijken indien de concrete belangenafweging daartoe aanleiding geeft.¹⁴ Dit is het equivalent van wat gewone mensen doen als zij om middernacht met hun fiets voor een rood stoplicht staan: zij rijden door omdat zij het nut niet inzien van te blijven wachten. Dit voorbeeld spreekt waarschijnlijk aan, omdat het ons meer vrijheid geeft: we mogen een regel negeren. Meestal heeft de belangenafweging echter het omgekeerde gevolg: het maakt ons voor meer verantwoordelijk. Juridisch gaat het hierbij zowel om vestiging als omvang van de aansprakelijkheid, zowel om de onrechtmatigheid als om de toerekening van schade. Voor beide soorten normen geldt evenwel dat zij normaal gesproken functioneren in een lokale context. Als het gaat om ver afgelegde gevolgen weten we niet wat er gaat gebeuren. Het lijkt erop dat we daar dan geen rekening mee hoeven te houden. Daar ligt dan de grens van aansprakelijkheid.

Wat zien wij echter in het nieuws van mei 2010? Foxconn, een Chinese fabrikant van elektronica, zoals laptops voor HP en iPods voor Apple, is in het nieuws wegens een reeks zelfmoorden onder de werknemers van haar fabriek in het Chinese Shenzhen.¹⁵ De oorzaak zou onder meer zijn gelegen in de erbarmelijke arbeidsomstandigheden in de fabriek.¹⁶ Apple en andere fabrikanten voelen zich genoodzaakt om bekend te maken dat zij

¹² Vgl. ook over de ontwikkeling van de eerste naar de laatste opvatting in het recht: P. Rijpkema, *Rechttersrecht*, BJu: Den Haag 2001, p. 82-85.

¹³ Dit is de ontwikkeling naar een 'maatschappelijke diligentia' of algemene zorgplicht. Zie J.B.M. Vranken, 'Naar een meer geïntegreerd aansprakelijkheidsrecht bij wanprestatie en onrechtmatige daad' in: W.C.L. van der Grinten e.a. (red.), *Onderneming en nieuw burgerlijk recht*, W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle 1991, p. 323-330, M.M. van Rossum, 'Maatschappelijke diligentia en de samenloop van contractuele en delictuele aansprakelijkheid', *RM Themis* 1994, p. 307-319, Tjong Tjin Tai, *Zorgplichten en zorgethiek*, p. 99-100.

¹⁴ Zo is in het Legionella-arrest geoordeeld dat de standhouder aansprakelijk was omdat hij de veiligheidsnorm van regelmatige reiniging had geschonden, maar werd daarbij tevens overwogen dat als hij in de concrete omstandigheden voldoende grond had kunnen vinden waarom er in casu geen significante gezondheidsrisico's zouden zijn, hij die norm niet had hoeven volgen.

¹⁵ 'Westen in verlegenheid door suïcidereeks Chinese arbeiders', *Volkscrant* 28 mei 2010.

¹⁶ Hoewel ook wordt betoogd dat het eigenlijk wel meevalt, in vergelijking met de aldaar gangbare arbeidsomstandigheden.

onderzoek gaan doen naar de omstandigheden bij Foxconn.¹⁷ Daarop neemt Foxconn zelf maatregelen, waaronder een loonsverhoging.¹⁸

Kennelijk beschouwt Apple zich verantwoordelijk voor de gang van zaken bij haar toeleveranciers. Dat past in de trend van verantwoord ondernemerschap.¹⁹ Een bedrijf kan niet volstaan om scherp op de prijs te onderhandelen en de kwaliteit van het geleverde te controleren; ondernemingen moeten ook letten op de productiewijze: groen, duurzaam, 'eerlijk' handelen (*fair trade*). Dit is opmerkelijk omdat dit op het eerste gezicht lijnrecht ingaat tegen de uitgangspunten van een vrije markt, waar producten tegen de laagste prijs zullen worden verkocht. Je mag kopen wat je wilt; iedere producent moet zelf de geldende wettelijke regels in acht nemen en is verder vrij de laagste prijs na te streven door efficiënte productie. Wantoestanden zijn de verantwoordelijkheid van de producent, niet van de afnemer. Dat beeld is echter in hoog tempo aan het wankelen gebracht.

Ten dele is dit een kwestie van imago: een bedrijf kan het zich niet langer veroorloven niet-verantwoord te ondernemen. Zo berichten de media herhaaldelijk over misstanden in de kledingindustrie, waarop grote firma's als C&A en H&M razendsnel beterschap beloven en met nieuwe leveranciers in zee gaan die beter met hun werknemers omspringen.²⁰ Consumenten lijken dit in toenemende mate te verwachten van hun 'merken'.²¹ Er worden dan ook tal van acties gericht tegen bedrijven, zoals tegen kiloknaller-aanbiedingen voor vlees.²² Dit betreft veelal een morele oproep. Maar inmiddels lijken we een stap verder te

¹⁷ 'Suicides Spark Inquiries. Apple, H-P to Examine Asian Supplier After String of Deaths at Factory', *Wall Street Journal* 27 mei 2010, ook *Business Week*, 'Apple, HP, Dell Begin Probing Supplier After Suicides', <<http://www.businessweek.com/news/2010-05-26/apple-hp-dell-begin-probing-supplier-after-suicides-update2-.html>>

¹⁸ *Volkscrant*, 31 mei 2010.

¹⁹ Zie de preadviezen voor de NJV 2010, Maatschappelijk verantwoord ondernemen.

²⁰ Zie de affaire 'Indiase textielarbeidsters uitgebuit voor C&A en H&M', *Volkscrant* 3 september 2010, p. 1, 'Gevangen tussen fabrieksmuren voor bruidsschat', *Volkscrant* 4 september 2010, *katern Economie*, p. 2-3.

²¹ 'De macht van sociale media', *Volkscrant* 25 september 2010, *katern Het Vervolg*, p. 5, 'Vuile kleren', redactioneel *Volkscrant* 7 september 2010, p. 20, ten aanzien van voedsel zie de Amerikaanse *food movement* ('Eten is politiek', *Groene Amsterdammer* 29 juli 2010, p. 22). Ook op ander gebied wordt hiervoor gepleit, zie bv. ten aanzien van conflictmineralen 'Bloed achter de schermen', *Vrij Nederland* 23 oktober 2010, p. 28-33 en goud 'Gouden sieraad kan duurzaam', *Volkscrant* 26 november 2010, p. 31.

²² Actie van Wakker Dier, zie "Stunten met vleesprijzen kan gewoon niet" *Volkscrant* 9 augustus 2010.

gaan: er wordt ook onderzocht of bedrijven *juridisch* verantwoordelijk zouden kunnen zijn voor de gebreken bij hun toeleveranciers.²³

Bedrijven brengen hier tegen in dat zij graag betere omstandigheden zouden willen bieden, maar dat zij dat gewoonweg niet kunnen omdat dat niet rendabel is: de markt dwingt een te lage prijs af.²⁴ Het argument dat ondernemingen gebruiken is in wezen hetzelfde als wat consumenten zeggen: we voelen ons gerechtigd om zo goedkoop mogelijk te kopen, en zijn niet verantwoordelijk voor de gevolgen zolang wij binnen de wettelijke regels blijven, wij zijn slechts een moreel neutrale schakel in het geheel. Het gaat om een doodgewone markttransactie, en de markt draait erom dat je als afnemer je eigen voorkeur kan volgen voor het goedkoopste product. Een subtielere tegenwerping is dat bedrijven alles mogen kopen wat regulier op de markt beschikbaar is: als het kopen van een product onwenselijk zou zijn, ligt het op de weg van de overheid om de verkoop te verbieden.

Dit is echter geen dwingend argument. De overheid behoort in een vrije markteconomie niet snel in te grijpen, het vormgeven van een proportioneel verbod kost tijd, en het is daardoor heel wel mogelijk dat individuele marktdeelnemers al weten dat een transactie onbehoorlijke gevolgen heeft, voordat de overheid in de gelegenheid is een weloverwogen verbod af te kondigen.²⁵ Bovendien is het voor de nationale overheid lastig in te grijpen als het gaat om buitenlandse toeleveranciers.²⁶ Er is geen jurisdictie, sanctiemogelijkheden ontbreken veelal. Op zichzelf is het juist dat de toeleverancier de primair verantwoordelijke is, maar als de lokale arbeidsrechtelijke regels lichter zijn, kunnen wij ons niet geheel verschuilen achter de lokale juridische verantwoordelijkheid van de toeleverancier.

²³ Dit gaat voorshands vooral over de boeg van schending van mensenrechten, zie Cees van Dam, *Onderneming en mensenrechten*, inaugurele rede Utrecht, Bju: Den Haag 2008, A.G. Castermans, *De burger in het burgerlijk recht of De eigenschappen van perensap*, oratie Leiden, Boom Juridische uitgevers: Den Haag 2009, A.G. Castermans en J.A. van der Weide, *De juridische verantwoordelijkheid van Nederlandse moederbedrijven voor de betrokkenheid van dochters bij schendingen van fundamentele, internationaal erkende rechten*, rapport december 2009.

²⁴ Bv. 'In de supermarkt koesteren dierenliefhebbers hun principes, maar ze kopen geen vlees van scharrelvarkens', NRC 13 maart 2004, 'Een beetje diervriendelijk', NRC 17 februari 2007, 'Verantwoord vlees heeft een prijs', NRC 22 mei 2007, of ten aanzien van de thuiszorg: "Overheid zelf schuldig aan excessen vrije markt", Volkskrant 12 januari 2010.

²⁵ Vgl. omgekeerd (ten aanzien van verkoop in plaats van koop) de strafrechtelijke aansprakelijkheid voor medeplichtigheid aan gebruik van chemische wapens, die werd gebaseerd op de verkoop van grondstoffen voor deze wapens, zie Hof Den Haag 9 mei 2007, LJN BA4676 (Van Anraat), bevestigd in HR 30 juni 2009, LJN BG4822. Zijn klacht bij het EHRM is op 6 juli 2010 niet-ontvankelijk verklaard (application no. 65389/09), waar in par. 81 wordt ingegaan op de rol van voorzienbaarheid. Het wordt overigens betoogd dat in die zaak de overheid eerder had moeten ingrijpen om dergelijke transacties te verbieden, zie bv. J. Boom, 'Na Van Anraat de staat', *De Groene Amsterdammer* 24 mei 2007.

²⁶ Dit is door internationale samenwerking bijvoorbeeld wel gelukt bij de (hierna te noemen) 'bloeddiamanten'.

Overigens laat dit zien dat het in wezen gaat om de export van onze eigen hogere juridische standaarden door buiten-juridische middelen, namelijk door druk uit te oefenen op de afnemers. Deze oneigenlijke export van lokaal recht druist in tegen de soevereiniteit van andere landen om hun eigen standaarden te formuleren. Dit probleem wordt tegenwoordig omzeild door te werken op de grondslag van schending van mensenrechten, die een (putatief) universeel karakter hebben, en waar dus zonder bezwaar overal een beroep op kan worden gedaan.²⁷

Een tweede argument is dat we moeten onderscheiden tussen recht en moraal: *moreel* zouden bedrijven verplicht zijn om af te zien van de koop, maar *juridisch* treft hen geen blaam. Men tilt de kwestie zagezegd over de grenzen van het recht. Ook dit argument heeft enige kracht, maar is niet doorslaggevend. De morele grenzen zijn de laatste tijd aan het verschuiven en er is – zo schetste ik – tegenwoordig een grotere gevoeligheid voor gevolgen in verre landen. Die gevoeligheid vertaalt zich begrijpelijkerwijs als eerste in een *morele* verantwoordelijkheid. Maar dat betekent niet dat zij daartoe beperkt is. Als je zeker weet dat een daad een ontoelaatbaar gevolg heeft, zal je je ook juridisch gezien van die daad moeten onthouden. Het lijkt er dus om te gaan of er *wetenschap* is van bepaalde gevolgen.

Dit is het punt waar het werkelijk om draait. Ook in het verleden kon men bekend zijn met de situatie in verre landen. Denk aan de *Max Havelaar*, dat de misstanden in Nederlands-Indië aan de kaak stelde. Concreet ontbrak echter een duidelijk verband tussen specifieke daden van individuele burgers in Nederland en concrete gevolgen op bewoners van Indië. Op zijn best kon worden vastgesteld dat burgers in Nederland collectief profiteerden van dergelijke misstanden. Het al dan niet kopen van een concreet product zou echter praktisch gezien nihil effect hebben op die misstanden, dus ontbrak ook het causaal verband. Dit is het argument dat nog steeds gebruikt wordt om bijvoorbeeld af te zien van het terugdringen van energiegebruik: mijn eigen bijdrage heeft op zich geen significant effect. Individuele acties verdwijnen in de collectieve wolk.

Tegenwoordig ligt dit anders, en het sleutelwoord hierbij is netwerken. In het afgelopen decennium heeft het inzicht in het functioneren van netwerken een enorme ontwikkeling

²⁷ Zie de literatuur in nt. 23, vgl. ook het genuanceerde betoog van W. van Genugten, *Mensenrechten te belangrijk om louter aan juristen over te laten*, diesrede Tilburg, 2005.

doorgemaakt.²⁸ Tot voor kort zag men dat netwerken bepaalde gevolgen hadden, maar was onbekend hoe deze gevolgen precies werden veroorzaakt. Door een wiskundige benadering is inmiddels bewezen dat veel netwerken bestaan uit zogenaamde ‘small world’ netwerken, ‘kleine wereld’ netwerken, gekenmerkt door veel partijen met slechts weinig connecties en een paar partijen met veel connecties (de ‘hubs’ of tussenstations). In zo’n netwerk kunnen inzichten en opvattingen zich snel verspreiden.

Uit deze theorie blijkt dat in veel netwerken die in de praktijk bestaan, de afstand helemaal niet zo groot is, je bent ‘six degrees of separation’ verwijderd van de andere kant van de wereld.²⁹ Daar heb je nog niets aan, als je niet concreet weet op welke wijze en met wie je verbonden bent. Maar daar biedt een ander aspect van netwerken uitkomst: de informatietechnologie.³⁰ Waar in het verleden ‘vuile’ producten werden geschoond doordat zij via talloze tussenschakels werden verkocht, en daardoor vergeten raakte wat er mee was gebeurd,³¹ blijft tegenwoordig de historie aan producten kleven.³² Door informatienetwerken is het tegenwoordig mogelijk om precies te weten hoe het zit met de herkomst van onze producten. Een aanbieder van kalfsvlees maakt het mogelijk om door het intoetsen van een code, die op de verpakking staat, via een webcam te kijken in de stallen waar het lapje vlees is geproduceerd.³³ Een ander bedrijf biedt de mogelijkheid om je eigen kip te adopteren; je ontvangt dan eieren kan een keer per jaar komen kijken hoe de kippen leven.³⁴ Bedrijven in bijvoorbeeld de levensmiddelen- en geneesmiddelenindustrie kennen al sinds lange tijd kwaliteitsketens, waardoor zij aan de hand van codering op het

²⁸ Het gaat hier om de natuurwetenschappelijk georiënteerde netwerktheorie: Albert-László Barabási, *Linked: The New Science of Networks*, Perseus: Cambridge (Mass.) 2002, Duncan J. Watts, *Six Degrees. The Science of a connected age*, Norton: New York 2003, Mark Buchanan, *Nexus. Small worlds and the groundbreaking science of networks*, Norton: New York 2002. Over bredere consequenties van netwerktheorie zie bv. Clay Shirky, *Here comes everybody: the power of organizing without organizations*, Penguin: New York 2008 en Philip Ball, *Critical Mass. How one thing leads to another*, Arrow: Londen 2005 (oorspr. 2004).

²⁹ Technisch gesproken: de gemiddelde padlengte is kort.

³⁰ Dit benadrukt M. Castells, *The Rise of the Network Society, The Information Age: Economy, Society and Culture* Vol. I. Blackwell: Oxford 1996 (2e dr. 2000).

³¹ Zie over de feitelijke onmogelijkheid van controle als een certificatiesysteem ontbreekt bv. ten aanzien van ‘bloed-mineralen’, ‘Conflictmineralen’, Vrij Nederland 21 oktober 2010, p. 28-33.

³² Een bekend voorbeeld van een daartoe opgezette structuur is het Kimberley Process Certification Scheme, ondersteund met VN Resolutie 55/56 van 1 december 2000, dat de handel in ‘bloeddiamanten’ probeert te verhinderen. De religieuze regels inzake ‘kosher’ en ‘halal’ voedsel ver Eisen in wezen een vergelijkbare structuur.

³³ <<http://www.petersfarm.com/>>

³⁴ <<http://www.adopteeenkip.nl>> Overigens lijkt het niet toegestaan om bij de concrete kip te komen kijken. Eerdere berichten spraken ook over de mogelijkheid om met een webcam in de kippenren te kijken, maar dat lijkt niet meer mogelijk.

eindproduct bijvoorbeeld kunnen nagaan wie wanneer aan het product heeft gewerkt.³⁵ Zo bestaan er inmiddels ook *track & trace* systemen voor verantwoorde kleding.³⁶ Het collectieve effect wordt hierdoor weer geïndividualiseerd.

Het is daardoor in principe mogelijk om te zien welke arbeiders er aan je computer of trui hebben gewerkt. Dit roept echter een vraag op. Als wij van bedrijven verwachten dat zij zich verantwoord gedragen, kan dan hetzelfde niet van consumenten worden gezegd?³⁷ Omdat wij onze iPods zo goedkoop mogelijk willen hebben, moet Foxconn haar werknemers uitbuiten, en plegen in China werknemers zelfmoord. Zo kan je hier in Europa een voordeel genieten, als gevolg waarvan in China iemand overlijdt. Het lijkt er inderdaad op, zoals Balzac suggereerde, dat wij kiezen voor het eigen voordeel, en ons niets aantrekken van de gevolgen. Maar kan ons dan niets gebeuren? Wat als een arbeider met zijn laatste ademtocht heeft moeten boeten opdat jij een euro kon besparen op je eindproduct? Moeten we nu vrezen voor een *consumentenaansprakelijkheid*?

Op zichzelf staat er nog wel wat in de weg aan zo’n aansprakelijkheid. Dat de feiten zich hebben voorgedaan voordat je zelf de zaak kocht, hoeft misschien nog geen bezwaar te zijn: het is ook mogelijk dat je kosten moet vergoeden die zijn gemaakt voorafgaand aan je eigen daad.³⁸ Een andere tegenwerping kan zijn dat het nooit de ene trui zal zijn geweest die de oorzaak is: oorzaak is de grote hoeveelheid producten, die door een groot aantal consumenten is gekocht. Maar dat zou naar Nederlands recht hooguit leiden tot een hoofdelijke aansprakelijkheid over een groot aantal individuen, niet tot uitsluiting van aansprakelijkheid.³⁹ Het praktische argument, dat het niet mogelijk is om een anonieme koper van een product in een winkel te achterhalen, verliest aan kracht nu veel aankopen

³⁵ Ook kan het gaan om het kunnen traceren van de productie *batch*, of de tussenhandelaar aan wie het product is verkocht (waarover bv. HR 15 februari 2002, LJN AD6095, NJ 2002/464 (Jack Daniels), HR 22 september 2006, LJN AX3069 (Kruidvat/Lancôme)).

³⁶ Bijvoorbeeld <<http://www.made-by.nl/tracktrace.php?lg=en>>, dat aan de hand van een code in kledingstukken van bedrijven die hieraan meedoen laat zien waar de kleding vandaan komt.

³⁷ Zo wordt er ook gewezen op de verantwoordelijkheid van de consument, zie bv. Herman de Boon e.a., ‘Wat is er tegen megastallen’, Volkskrant 17 maart 2010, Marianne Thieme, ‘Vlees, het maatschappelijk probleem op ons bord’, Volkskrant 20 juni 2008.

³⁸ Art. 6:96 lid 2 sub b BW, vgl. HR 31 maart 1950, NJ 1950, 592, HR 4 oktober 1957, NJ 1958, 12, HR 31 oktober 1958, NJ 1959, 29, HR 1 mei 1959, NJ 1961, 571. Toegegeven zij dat dit slechts gaat om de te vergoeden *schade*, niet om causaliteit met het ongeval. Het is toegestaan een schilderij te kopen waarvan de maker wegens armoede zelfmoord heeft gepleegd. Maar dit argument gaat niet op voor degenen die het product, de trui of computer, hebben gekocht voordat de arbeider zelfmoord heeft gepleegd.

³⁹ Men duidt dit wel aan als het probleem van ‘minimal causation’, waarover de stand van zaken in andere rechtstelsels onzeker is. Zie B. Winiger, H. Koziol, B.A. Koch, R. Zimmermann (red.), *Digest of European Tort Law, vol. 1: Essential Cases on Natural Causation*, Springer: Wenen 2007, par. 9/29, p. 541-543.

geregistreerd worden via Internet⁴⁰ of via de betalingsopdrachten of klantenkaarten zijn te herleiden tot individuen. Een ander praktisch argument is gelegen in het feit dat het moeilijk is privaatrechtelijke vorderingen geldend te maken over de grenzen heen: regels van internationaal privaatrecht zouden hierbij in de weg kunnen staan.⁴¹ Dat zal echter niet in alle gevallen zo zijn, met name niet als het gaat om ernstige misstanden.⁴²

Een zwaarwegender tegenargument kan zijn dat het recht, althans ons recht, intrinsiek ertoe neigt om terughoudend om te gaan met het opleggen van aansprakelijkheid op burgers. Het recht strekt in belangrijke mate tot bescherming van burgers tegen de overheid of (grote) ondernemingen. Er is een asymmetrie in aansprakelijkheid.⁴³ Maar van deze tendens lijken de grenzen bereikt te zijn. Particulieren kunnen ook grote gevaren en nadelen scheppen. Voorbeelden zijn het platleggen van overheid.nl,⁴⁴ het aanbieden van MP3's op P2P-netwerken, wat tot grote schadeclaims heeft geleid.⁴⁵ Recent zien we een ontwikkeling waarin bedrijven aansprakelijk worden gesteld wegens medeplichtigheid aan misdrijven tegen de menselijkheid, bestaande uit het meewerken aan de bouw van een muur in Jeruzalem.⁴⁶ Er hoeft dan nog maar één stap te worden gezet om ook de individuele werknemers aan te pakken.⁴⁷

⁴⁰ Met name bij computers wordt contact gezocht met de producent om *updates* op de programmatuur te verkrijgen, of wordt geregistreerd voor garanties en dergelijke.

⁴¹ Hierover nader Castermans en Van der Weide, rapport december 2009.

⁴² Vandaar dat de eerdergenoemde literatuur zich vooral concentreert op schending van mensenrechten.

⁴³ Zie de bekende these van J. van Schellen, *Wat doet de Hoge Raad?*, Deventer: Kluwer 1980, J. van Schellen, *Wat leert de Hoge Raad?*, oratie Leiden, 1983, dat de rechtspraak van de burgerlijke kamer van de Hoge Raad is gericht op bescherming van de zwakkere partij. Zie ook de opzet van het EHRM dat is gericht op bescherming van burgers tegen de overheid, en de snellere aansprakelijkheid van ondernemingen (vergeleken met particulieren) uit onrechtmatige daad, blijkend uit art. 6:170 lid 2, 6:171, 6:181 BW.

⁴⁴ Rb. Breda 26 november 2008, LJN BG5373 (Ddos-aanval), gevorderde schade € 471.553,54.

⁴⁵ Voor de U.S.A. zie B.T. Yeh, *Statutory Damage Awards in Peer-to-Peer File Sharing Cases Involving Copyrighted Sound Recordings: Recent Legal Developments*, CRS report R41415, 16 september 2010 <<http://www.fas.org/sgp/crs/misc/R41415.pdf>>. Dit leidt weer tot boze reacties: de gedachte dat particulieren geen hoge schadeclaims hoeven te vrezzen is kennelijk diepgeworteld. Dit vindt juridisch gezien vertaling in regelingen als de thuiskopie voor eigen gebruik (art. 16b Aw), de beperking van het verbodsrecht van octrooien tot bedrijfsmatig gebruik (art. 53 lid 1 ROW 1995).

⁴⁶ Zie A.G. Castermans en J.A. van der Weide, 'Een tramlijn door Jeruzalem. Verantwoord ondernemen vanuit Nederland', *Ars Aequi*, juni 2010, pp. 404-410. Dit is reeds realiteit geworden door strafrechtelijke aangiften tegen het bedrijf Riwal gevolgd door onderzoek door het OM, zie 'Omstreden muur Israël inzet juridische strijd', NRC 15 oktober 2010, 'Juristen voor Palestijnse zaak', Volkskrant 15 oktober 2010.

⁴⁷ Vgl. M. Brus in: 'Is Riwal met hulp bij bouw muur schuldig aan oorlogsmisdaden?', Volkskrant 22 oktober 2010, p. 10. Individuele aansprakelijkheid was al in de eerdergenoemde zaak Van Anraat aan de orde (wat overigens een duidelijker geval van bekendheid met de misdrijven inhield).

Maar, kunnen we ons afvragen, is zo'n aansprakelijkheid eigenlijk wel zo bezwaarlijk? Ook los van juridische verplichtingen of wettelijke regels voelen afnemers, waaronder tal van consumenten, een morele verantwoordelijkheid om door hun koopgedrag bij te dragen aan een betere wereld.⁴⁸ Waar in de tijd van de Max Havelaar alleen de overheid, daartoe gestimuleerd door maatschappelijke ophef of stemgedrag, zou kunnen ingrijpen, bestaan er tegenwoordig voor individuen via diverse soorten netwerken mogelijkheden om daadwerkelijk invloed uit te oefenen op de bron.

Dit is echter lastiger dan het lijkt. Theoretisch zou een individu bij elke aankoop een uitputtend onderzoek kunnen doen naar alle omstandigheden, gevolgen, en onzekerheden, om uiteindelijk de rationeel beste beslissing te nemen. Het is inmiddels evenwel algemeen bekend dat dit een onrealistische fictie is. Mensen kunnen onmogelijk bij elke beslissing een volmaakte afweging maken,⁴⁹ niet alleen door beperkingen aan intelligentie en rationaliteit, maar ook wegens gebrek aan tijd en de te hoge kosten van zodanig onderzoek. Voor mensen die gewone levens leiden is het van vitaal belang dat zij de beslissingen die zij in de loop van het dagelijks leven moeten maken, kunnen nemen zonder daar teveel tijd aan te hoeven besteden. Zij behoren niet voortdurend met onoverzienbare risico's geconfronteerd te worden als zij normaal willen handelen, en zij moeten eenvoudig in staat zijn om goed te handelen als zij zich aan hogere standaarden willen conformeren. Vroeger hadden wij daar overgeleverde vuistregels en wettelijke normen voor. Tegenwoordig zijn er zoveel nieuwe verschijnselen dat het bestand aan praktische ervaringskennis tekortschiet: is een buitenlandse bank te vertrouwen? Is het verstandig een beleggingshypotheek af te sluiten? *Dit* is in feite het belangrijkste argument tegen een te hoge aansprakelijkheid van individuen. In theorie kunnen we alles weten, in de praktijk moeten we ons behelpen met de beperkingen van de realiteit.

Zelf de meest welwillende consument zal dus enige richting moeten krijgen. En daarin wordt tegenwoordig voorzien buiten het recht om. Tegenover het traditionele overheidsinstrument van het verbod op bepaalde producten staat thans de keurmerk, het certificaat: instrumenten van veelal private organisaties die de consument richting geven zonder iets te verbieden.⁵⁰ Keurmerken kunnen op twee verschillende manieren functioneren:

⁴⁸ Zie bv. R.B. Gelissen, *How consumers make a difference. An Inquiry into the nature and causes of buying socially responsible products*, diss. Tilburg 2010.

⁴⁹ Dit is het punt van Richard H. Thaler en Cass R. Sunstein, *Nudge. Improving Decisions About Health, Wealth, and Happiness*, revised ed., Penguin Books: New York 2009.

⁵⁰ Een erkenning van de rol van keurmerken is te vinden in art. 6:193g sub b BW. Zie ten aanzien van keurmerken voor internetwinkels P. Balboni, *Trustmarks in E-Commerce. The Value of Web Seals and the Liability of their Providers*, T.M.C. Asser Press: Den Haag 2009.

(1) doordat zij een gesloten keten ondersteunen (zoals bij 'biologisch' voedsel, bloed-diamanten e.d.), of (2) doordat zij als tussenpersoon ten behoeve van afnemers optreden door het verzamelen en verwerken van relevante informatie over producenten. Consumenten worden hierdoor in de gelegenheid gesteld om op relatief eenvoudige wijze invloed uit te oefenen op de wijze die zij wensen. Anders gezegd: keurmerken en certificaten dienen om onze verantwoordelijkheid te delegeren. Zij zijn het alternatief van de oude morele regels.⁵¹ Het gevolg zou zijn dat zolang je een 'goed' keurmerk volgt, je niet verantwoordelijk bent voor de gevolgen, ook niet als het keurmerk in feite niet geheel blijkt te voldoen.⁵²

Dit betekent in feite dat keurmerkorganisaties op dit gebied de rol van de overheid overnemen wat betreft het reguleren van het gedrag van burgers.⁵³ Als we nu terugkeren naar de twee benaderingen, de concrete kennis of het volgen van de regel, kunnen we opnieuw de vraag opwerpen of het volgen van een algemeen geaccepteerd, betrouwbaar keurmerk tot vrijwaring van aansprakelijkheid leidt. Op zichzelf is het zinvol dat deze – op zichzelf gewenste – wijze van handelen wordt ondersteund door het recht. Dat betekent dat het inderdaad passend lijkt dat consumenten die aldus handelen, geen aansprakelijkheid zouden hoeven te vrezen, behalve waar zij in concreto aanwijzingen hebben dat er toch iets mis is. De consument kan zich gedragen als neutrale schakel.

Hetzelfde zou dan evenwel moeten kunnen gelden voor bedrijven. Ook een bedrijf als C&A zou zich moeten kunnen verschuilen achter inkoop met een keurmerk, mits dit een voldoende geaccepteerd keurmerk is.⁵⁴ Dit laat de mogelijkheid open dat soms achteraf blijkt dat een verdedigbare keuze onbedoelde en ongewenste gevolgen had. Een fabriek blijkt achteraf ten onrechte goedgekeurd te zijn, terwijl er ernstige misstanden plaatsvonden. Juridisch zou dit niet tot aansprakelijkheid moeten leiden. Maar moreel blijven zulke situaties ongewild. enigszins bevreemd: moraal is niet alleen een kwestie van schuld, ook van

⁵¹ Dit is de 'service conception' van (morele of juridische) regels, zoals verdedigd door Joseph Raz.

⁵² Het keurmerk voldoet in zoverre als rechtvaardigingsgrond, zoals de morele regel bij Kant.

⁵³ Dit wordt wel bekritiseerd vanuit constitutioneel c.q. democratisch gezichtspunt; het voert in dit kader te ver om hier op in te gaan. Elders hoop ik dit nader te kunnen uitwerken. Verschil is wel dat de naleving niet wordt afgedwongen door de overheid. Een ander verschil is dat er geen overeenstemming is over welke maatstaven moeten worden aangelegd; de keurmerken claimen geen monopolie. Indien echter een keurmerk dominant is geworden, zou dit anders kunnen worden: dan heeft dit mogelijk vrijwaringseffecten en wordt door de rechter dan nagevolgd, en zouden wellicht hogere eisen aan transparantie en zorgvuldigheid kunnen worden gesteld.

⁵⁴ Daar ontbreekt het op dit moment nog aan; vele keurmerken staan onder invloed van de kledingindustrie ('"Schone jurk' soms schone schijn', Volkskrant 11 september 2001, p. 5). C&A steunt bijvoorbeeld op dit moment op een door haarzelf in het leven geroepen onafhankelijke organisatie, Socam (<<http://www.c-en-a.nl/aboutUs/socialResponsibility/ethics/socam/>>, vgl. reeds 'Schoon en eerlijk; De Max Havelaar-broek komt!', NRC 9 oktober 1997).

pech.⁵⁵ Het is daarom dat we *juridisch* gezien voorzichtig moeten zijn teveel van bedrijven te eisen. Een bedrijf kan te goeder trouw blijken betrokken te zijn bij 'foute' praktijken. Maar daarin verschilt een bedrijf niet essentieel van wat ons als consumenten kan overkomen.⁵⁶ Deze verantwoordelijkheid ligt deels voorbij de grenzen van het recht.

Daar staat tegenover dat dan de primaire verantwoordelijkheid komt te liggen bij het keurmerk zelf. Het keurmerk vervult een rol vergelijkbaar met een toezichthouder. Daardoor kunnen er ook vergelijkbare aansprakelijkheidsrisico's rijzen.⁵⁷ Een keurmerk zou aansprakelijk kunnen worden gehouden als het te laks is (en gedragingen goedkeurt die niet goedgekeurd hadden moeten worden) of juist te streng is (en een bedrijf uitsluit dat eigenlijk wel had moeten worden toegelaten). Het gaat, naar analogie met toezichthouders, om drie mogelijke gronden voor aansprakelijkheid:⁵⁸ de opstelling van de regels of standaarden waar bedrijven aan worden afgemeten,⁵⁹ de controle op naleving van deze standaarden,⁶⁰ en het reageren op incidenten.⁶¹

Dit is een derde punt waar netwerktheorie relevant is voor deze discussie. Structuren als de productieketens van bedrijven, en ook de verbanden rond keurmerken die zulke ketens controleren, zijn netwerken. Voor de centrale elementen in zo'n netwerk, de tussenstations ('assen' of 'hubs'), lijkt aansprakelijkheid snel voor de hand te liggen: hun invloed op het

⁵⁵ B. Williams, *Moral luck*, Cambridge University Press: Cambridge 1981.

⁵⁶ Natuurlijk kan het ook gebeuren dat bedrijven zich van de domme houden en wel degelijk verwijtbaar handelen, maar het feit dat zij afnemen van een 'foute' producent hoeft niet per definitie verwijtbaar te zijn, als zij hebben vertrouwd op een onafhankelijke, betrouwbare keuring. Theoretisch zou men kunnen eisen dat bedrijven daar nooit geheel op mogen vertrouwen, maar dit lijkt mij in zijn algemeenheid onjuist, aangezien dan enerzijds bedrijven dubbel werk doen en keurmerken daarmee overbodig lijken te worden, anderzijds dan juist bedrijven vooral op een eigen (dus afhankelijke, niet controleerbare) keuring moeten vertrouwen, en daardoor ook de onafhankelijke keuringen minder steun genieten.

⁵⁷ Hierover o.a. I. Giesen, *Toezicht en aansprakelijkheid*, Kluwer, Deventer, 2005, A.A. van Rossum, *Civielrechtelijke aansprakelijkheid voor overheidstoezicht*, Preadvies NJV 2005, C.L.G.F.H. Albers, 'Overheidsaansprakelijkheid voor gebrekkig toezicht en ontoereikende handhaving', NTBR 2005/10, p. 482-496, C.C. van Dam, *Aansprakelijkheid van toezichthouders*, WODC-rapport 2006, E. de Kezel, C. van Dam, I. Giesen & C.E. du Perron, *Financieel toezicht en aansprakelijkheid in 'international verband*, 2009.

⁵⁸ Zie de literatuur in de vorige voetnoot, en vergelijk ook de toetsingswijze in HR 9 juli 2010, LJN BL3262 (Vuurwerkcramp) en Hof Den Haag 24 augustus 2010, LJN BN4316.

⁵⁹ Deze vorm wordt bij toezichthouders meestal afgewezen, vgl. W. van Boom en I. Giesen, 'Civielrechtelijke overheidsaansprakelijkheid voor het niet voorkomen van gezondheidsschade door rampen', NJB 2001, p. 1678, ook I. Giesen, *Toezicht en aansprakelijkheid* 2005, p. 116nt17. Dit wordt echter gebaseerd op de bijzondere positie van de wetgevende overheid in een democratische rechtsorde, welk argument niet rechtstreeks kan worden toegepast op keurmerken.

⁶⁰ Wat men veelal aanduidt als algemeen toezicht(sfalen).

⁶¹ Het zogenaamde concreet toezicht(sfalen).

uiteindelijke resultaat is immers groot.⁶² Maar hier kunnen wij ons afvragen of de gewone benadering eigenlijk wel passend is.

Het gaat, netwerktheoretisch bezien, om een grote groep subjecten die eenzelfde functie vervullen: zij hebben met veel partijen te maken, geven informatie door. Het zijn tussenstations, 'hubs'. De invloed van zulke tussenstations of 'hubs' is veel groter dan van gewone knooppunten. De wijze waarop zij functioneren maakt juridisch uit: zij kunnen bestaan uit partijen van poortwachters/gatekeepers (die de toegang beletten of niet) tot neutrale connectoren die alleen maar informatie doorgeven (vgl. ISP's). De meeste partijen (zoals keurmerken, toezichthouders ten dele, accountants, e.d.) zitten daar tussenin: niet volledig bepalend noch volledig neutraal; zij bewerken en presenteren informatie die uiteindelijk de facto tot blokkades kan leiden.⁶³

De neiging zou kunnen bestaan om zulke partijen als ieder ander aansprakelijk te houden voor doen en nalaten. Dat is echter niet gewenst.⁶⁴ Immers als zij te snel aansprakelijk zijn, wordt hiermee de mogelijkheid van dergelijke netwerken – die vaak wenselijk zijn – bemoeilijkt.⁶⁵ Ten aanzien van Internet heeft deze gedachte erkenning gekregen in de vrijwaring voor internetdienstverleners die alleen maar informatie doorgeven (art. 6:196c BW), al blijft onzeker wanneer er aansprakelijkheid als er wel enigermate actief wordt gehandeld.⁶⁶

⁶² Dit werd en wordt ook snel aangenomen: zie de veelbesproken aansprakelijkheid voor toezichthouders.

⁶³ De mathematische netwerktheorie heeft doorgaans geen betrekking op de mogelijke verschillende rollen van 'hubs' en let vooral op informatiestromen; een meer populair-wetenschappelijk werk als Malcolm Gladwell, *The Tipping Point*, Little, Brown: New York 2000 doet dit wel, doch ontbeert wetenschappelijke onderbouwing. Nadere analyse van de verschillende organisatorische rollen vindt men in de sociaal-wetenschappelijke of organisatorische netwerktheorie. Zie bv. W.W. Powell, 'Neither market nor hierarchy: network forms of organization', *Research in Organizational Behavior* 12 (1990), 295-336, L.C. Freeman, *The Development of Social Network Analysis: A Study in the Sociology of Science*, Booksurge: Vancouver, 2004, J. Bruggeman, *Social Networks: An introduction*, Routledge: Londen en New York 2008. Het verband tussen deze theorievorming en het recht legt G. Teubner, *Netzwerk als Vertragsverbund*, Nomos: Baden-Baden 2004, vertaling *Networks as Connected Contracts*, <<http://ssrn.com/abstract=1233545>>, en "And if I by Beelzebub Cast Out Devils, ...": An Essay on the Diabolics of Network Failure', *German Law Journal* 10 (2009), p. 395-416, ook F. Cafaggi, 'Contractual Networks and the Small Business Act: Towards European Principles?', *European Review of Contract Law* 2008, p. 493-539, T.F.E. Tjong Tjin Tai en C.B.M.C. Zegveld, 'Civil liability of chains and networks in health care', *Journal on Chain and Network Science* 10 (2010/2), p. 115-120.

⁶⁴ Evenzo kritisch over het klakkeloos toepassen van de gewone regels op bijzondere situaties is A-G Jaap Spier, zie zijn conclusie, nr. 3.5.3 voor HR 9 juli 2010, L/JN BL3262 (Vuurwerkcramp Enschedé) en zijn interview 'Liever voorkomen dan claimen', *Mr.* 2010, nr. 10, p. 17.

⁶⁵ Uit de netwerktheorie blijkt dat 'small world' netwerken niet kwetsbaar zijn als er willekeurige elementen uit een netwerk uitvallen, maar wel als teveel van deze 'hubs' wegvallen. Er is derhalve reden deze 'hubs' te beschermen. Voor een rigide onderbouwing van deze gedachte is hier te weinig plaats.

⁶⁶ Zie bv. HvJ 23 maart 2010, zaken C-236/08 tot C-238/08 (Google Adwords).

Deze gedachte kunnen we generaliseren: bij maatschappelijk wenselijke netwerken dienen de centrale actoren, de tussenstations of 'hubs', niet te snel aansprakelijk zijn doch dienen zij onder bepaalde omstandigheden gevrijwaard te blijven van aansprakelijkheid voor hun rol in het netwerk.⁶⁷ Het zal dan in beginsel gaan om gevallen waarin zij een neutrale partij zijn, een schakel in het netwerk. De vraag, wanneer dit het geval is, kan ik hier niet diepgaand uitwerken.⁶⁸ In het algemeen geldt dat keurmerken hun eigen standaarden mogen formuleren, en niet kunnen worden aangesproken⁶⁹ als hun standaarden volgens anderen te licht zijn (dus te weinig bescherming zouden bieden), mits zij voldoende transparant zijn over de aangelegde criteria en wijze van controle, en hierbij niet misleidend optreden. Er is immers vrije concurrentie met andere keurmerken; de afnemers kunnen kiezen wie zij willen volgen. Bedrijven die van oordeel zijn dat zij ten onrechte slecht beoordeeld worden, zouden zo'n oordeel onderbouwd kunnen aanvechten maar zouden mijns inziens geen aanspraak op vergoeding hebben als zij uiteindelijk gelijk krijgen, tenzij blijkt dat het keurmerk opzettelijk of roekeloos een foutief oordeel heeft gegeven, of hoogst onzorgvuldig is omgegaan met bekendmaking van het ongunstige oordeel. Dat een onderneming tijdelijk last kan hebben van een negatief oordeel, is een onfortuinlijk gevolg van het wenselijke systeem van keurmerken. Zolang de negatieve effecten incidenteel zijn dient de 'hub' gevrijwaard te blijven. Verder kan men denken aan een beperking van de omvang van de aansprakelijkheid, als het gaat om lichte verwijtbare fouten,⁷⁰ omdat de potentiële aansprakelijkheid het voortbestaan van zulke keurmerken op losse schroeven zou zetten.⁷¹

Vrijwaring voor aansprakelijkheid van keurmerken stuit mogelijk op weerstand. Een gevolg zou immers kunnen zijn dat bij een keurmerkconstructie niemand kan worden aangesproken: consument, bedrijf en keurmerk kunnen zich verschuilen achter de algemene zinvolheid van dergelijke netwerken en blijven daardoor buiten schot. Toch kan deze uitkomst wenselijk zijn. Als zulke tussenpersonen in de netwerksamenleving te snel aansprakelijk

⁶⁷ Ten aanzien van (gedeeltelijke) immuniteit voor toezichthouders doet R.J. Dijkstra bij TISCO onderzoek vanuit rechtseconomisch perspectief (zie o.a. R.J. Dijkstra, en L.T. Visscher, 'Een pleidooi voor beperkte aansprakelijkheid van financieel toezichthouders wegens falend toezicht', *Tijdschrift voor Financieel Recht*, 2007, p. 140-147. Zie ook de heden uit te spreken oratie van mijn collega Reinout Wibier, *De kredietcrisis en privaatrecht*).

⁶⁸ Mogelijk zou ook controle buiten het privaatrecht nodig zijn, langs de weg van publiekrechtelijke regulering of zelfregulering. Er zijn inmiddels ook al keurmerken van keurmerken, zie bv. het Keurmerkinstuut (vroeger vallend onder de Nederlandse Vereniging voor Huisvrouwen) dat met dit doel de website keurmerk.nl exploiteert.

⁶⁹ Door arbeiders (die zouden stellen dat zij onvoldoende beschermd zijn) of consumenten (die zich misleid zouden voelen).

⁷⁰ Ik denk dan bijvoorbeeld aan een abusievelijk ongunstig beoordelen als gevolg van menselijke vergissingen in de presentatie van de uitkomsten.

⁷¹ Zie bv. in het Engelse recht, ten aanzien van de aansprakelijkheid van een accountant, de zaak *Hedley Byrne v. Heller & Partners Ltd.* [1963] 2 All E.R. 575.

zijn, dreigt het netwerk zelf om te vallen. De centrale elementen, in dit geval de keurmerken, hebben grote invloed en zijn daardoor een logische *focus* voor aansprakelijkheid. Als deze echter worden belemmerd in hun functioneren (door aansprakelijkheidstelling of een te grote vrees daarvoor) heeft dit onmiddellijk invloed op de wijze waarop het netwerk functioneert en dus de mate waarin individuen invloed kunnen of moeten uitoefenen. Het gevolg kan zijn dat de positieve invloed die via zulke netwerken zou kunnen resulteren komt te vervallen, juist door pogingen om incidentele vergissingen af te straffen. Dit is de aansprakelijkheidsrechtelijke vertaling van de oude zegswijze ‘Le mieux est l’ennemi du bien’, het beste is de vijand van het goede.⁷²

Keren wij terug naar het gedachtenexperiment waar ik mee begon. Tegenwoordig is het mogelijk dat je in Europa een voordeel behaalt waar in China een werknemer onder lijdt, en, belangrijker nog, dat je in principe kunt weten wie concreet het slachtoffer is. Als gevolg van netwerken en keurmerken is de wereld binnen handbereik gekomen. De juridische standaardreactie is om dan bescherming te verlenen aan de zwakkeren door regulering, door aansprakelijkheid aan te nemen. Daardoor zou de dader geprikkeld worden om anders te handelen. Een dergelijk beschermingsrecht leidt gemakkelijk tot een steeds toenemende of uitdijende aansprakelijkheid.⁷³ De uiteindelijke uitkomst kan dan evenwel een ondraaglijke aansprakelijkheidslast zijn, die direct of indirect ook weer bij particulieren terecht komt.

Het nadeel van aansprakelijkheid in deze zin is dat het uitgaat van wantrouwen, een onwil om te handelen. In werkelijkheid blijkt dat veel burgers wel degelijk streven naar verbetering van de wereld, en worden zij slechts van actie weerhouden vanwege de onzekerheid hoe dit uitwerkt aan de andere kant van de wereld. De kennis is in theorie beschikbaar, maar in de praktijk ontbreekt de tijd om dit voor iedere concrete aankoopbeslissing te achterhalen. Licht het dan niet meer voor de hand om het handelen te bevorderen door de structuren te ondersteunen die het mogelijk maken om naar deze intenties te handelen?⁷⁴

⁷² Naar Voltaire, die een onbekende Italiaanse wijze citeert, zie *Dictionnaire Philosophique* (1764), in: *Oeuvres de Voltaire*, Parijs 1829, vol. 27, ‘Art dramatique’, p. 117, “Il meglio è l’inimico del bene”, eerder in zijn *Contes*, ‘La Bégueule’ (1772), “Dans ses écrits un sage italien/Dit que le mieux est l’ennemi du bien.” Hegel betreft deze zegswijze uitdrukkelijk op het recht, zie *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 216.

⁷³ A.T. Bolt en J. Spier, m.m.v. O.A. Haazen, ‘De uitdijende reikwijdte van de aansprakelijkheid uit onrechtmatige daad’, Preadvies NJV 2006. Zie ook mijn opmerkingen hierboven over de neiging van het recht om privé-personen buiten de aansprakelijkheid te houden.

⁷⁴ Vgl. Van Genugten, o.c. over de mogelijkheid dat mensenrechten beter kunnen worden bevorderd door ook gebruik te maken van buiten-juridische middelen.

In plaats van het handelen te beperken of te reguleren in de strikte zin des woords, leidt het recht op deze wijze juist ertoe dat het handelingsbereik wordt vergroot. Het is nu daadwerkelijk mogelijk om bij lokale beslissingen de effecten aan de andere kant van de wereld mee te wegen: je kan daadwerkelijk op afstand handelen. Voorop staat dan het ondersteunen van de mogelijkheid om individuele *verantwoordelijkheid* te nemen voor zulke gevolgen op afstand. Daarna kan men eventueel ook aansprakelijkheidsgevolgen verbinden aan het al dan niet gebruikmaken van deze mogelijkheden. De verantwoordelijkheid staat echter voorop, niet de aansprakelijkheid.⁷⁵

Die verantwoordelijkheid gaat twee kanten op: het betekent ook dat bepaalde praktijken worden gedoogd omdat een keurmerk die niet expliciet verbiedt.⁷⁶ De hoop is echter dat een keurmerk in de loop der tijd, als dat haalbaar is, hogere standaarden kan aanvaarden en daarmee stapsgewijs tot een verbetering van de praktijk komt. Zulke buiten-juridische structuren vervullen hiermee een soortgelijke rol als van oudsher het recht doet: enerzijds als reguleringsinstrument,⁷⁷ anderzijds als heuristiek, als middel om beslissingen te nemen. In een tijd waarin we niet kunnen wachten op het uitkristalliseren van ervaring is dat hoe er moet worden gewerkt.⁷⁸

Het recht strekt in deze visie tot *vrijheid*.⁷⁹ Misschien hebben we tot nog toe deze vrijheid teveel ingevuld als een beschermde vrijheid, te weten dat de overheid bescherming zou moeten bieden tegen inbreuken op rechten. Wat ik hier verdedig is een actieve vrijheid die eruit bestaat dat burgers de middelen krijgen om hun leven in eigen hand te nemen.

⁷⁵ In diverse lopende onderzoeken binnen TISCO komt dit onderscheid naar voren. Te noemen zijn het onderzoek van F. van Tilburg naar empirische gevolgen van aansprakelijkheid op het handelen van de polititie, en het onderzoek van C.B.M.C. Zegveld naar aansprakelijkheidsverdeling in zorgketens en -netwerken. Eerder ook J.M. Barendrecht, ‘Verdeling van verantwoordelijkheid als het fout gaat: Volendam en Aandelenlease als voorbeelden’, *NJB* 2004, p. 2180-2193.

⁷⁶ De criteria zijn niet volkomen objectief vast te stellen, er zijn afwegingen nodig, zie bv. L. Beder, M. Hummel & Y. Lange, ‘Meer ego dan Eko’, *Groene Amsterdammer* 29 juli 2010, p. 18-21, ook F. Van Lookeren Campagne, ‘Een beetje eerlijk’ over fairtrade, ‘Groene lijstjes verschaffen bedrijven een groen alibi’, *Volkskrant* 23 oktober 2010, *katern Economie*, p. 9.

⁷⁷ Echter dan niet in handen van juristen of de overheid, maar in handen van particuliere organisaties.

⁷⁸ Ik doel hiermee op de klassieke opvatting over het recht als bezonken ervaring (bv. Hayek). Dit onderscheidt beide hier genoemde benaderingen van een meer natuurwetenschappelijke insteek die een pretentie van absolute objectieve waarheid zou hebben: in dit domein ontbreekt een dergelijke waarheid maar zal toch moeten worden gestreefd naar objectivering van keuzes, en het is dat probleemveld waarin het recht zich van oudsher beweegt. De tendens tot verwetenschappelijk van het recht lijkt dit veelal te miskennen. In deze zin ook de recente oraties van B.J.M. van Klink (*Rechtsvormen. Autonomie van recht en rechtswetenschap*, oratie VU, Boom Juridische uitgevers: Den Haag 2010) en H.S. Taekema (*Het probleem van pragmatisme, een vertrekpunt voor rechtstheorie en rechtsmethodologie*, oratie Rotterdam, Boom Juridische uitgevers: Den Haag 2010).

⁷⁹ In essentie kan men deze gedachtegang terugvoeren op Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*.

Zij dragen daar dan ook de verantwoordelijkheid voor, waaronder de verantwoordelijkheid voor de gevolgen van hun daden. Het recht dient dit te ondersteunen.

Concreet betekent dit voor het onderwerp dat ik hier besproken heb, de mogelijkheid om grensoverschrijdend te handelen, dat het recht deze mogelijkheden moet ondersteunen en niet frustreren.⁸⁰ Dit gebeurt door een vrijwaring voor aansprakelijkheid zowel als door het versterken van een mogelijkheid om te handelen. Juridisch heeft dit de volgende consequenties.

Ten eerste dient het dogma van de hoofdelijkheid te worden heroverwogen. Dat in normale omstandigheden mede-aansprakelijkheid moet leiden tot hoofdelijkheid is geen bezwaar. Maar onder netwerkcondities kan hoofdelijkheid leiden tot een disproportionele aansprakelijkheidslast. Door de nieuwe netwerktheorie kunnen we enerzijds zien dat individuele consumenten normaal gesproken een zeer geringe invloed hebben op effecten aan het andere einde van de keten. Dit zou ondersteunen dat een hoofdelijke aansprakelijkheid misplaatst is. Het bezwaar voor een volledige hoofdelijke aansprakelijkheid is dat dit niet in verhouding staat met de ernst van de daad, de geringe bijdrage van de daad aan het gevolg, en de voorzienbaarheid van de schade. Er zou een correctie moeten komen voor minimale causale bijdragen.⁸¹ Dit zou op te lossen zijn door matiging van de schadevergoeding ex art. 6:109 BW.⁸² Mijns inziens zou het evenwel zuiverder zijn om afstand te doen van hoofdelijkheid voor dergelijke gevallen, en over te gaan tot ten hoogste een proportionele aansprakelijkheid.⁸³ Ook zou een correctie mogelijk op zijn plaats zijn om de specifieke rol van de essentiële 'hubs' in netwerken te beschermen.

Ten tweede zal opnieuw moeten worden gezien hoe de eisen van onrechtmatigheid en voorzienbaarheid worden ingevuld, met name ten aanzien van tussenpersonen als 'hubs'. Er zijn wellicht nieuwe normen nodig om te beoordelen wanneer zij onjuist hebben gehandeld, en wat van hen kan worden verwacht. Enerzijds zouden zij veelal gevrijwaard moeten zijn, als zij redelijk hebben gehandeld. Anderzijds is het mogelijk dat het netwerk zich in een

⁸⁰ Over de faciliterende rol van het privaatrecht zie mijn korte opmerkingen in 'Markt en privaatrecht', *WPNR* 6843 (2010), p. 396-404.

⁸¹ Te betogen valt dat dit is geïmpliceerd in art. 6:99 BW onder het 'kunnen' veroorzaakt hebben (vgl. HR 18 december 2009, LJN BK0873 (London/Delta Lloyd) en met name de conclusie van A-G Spier), of ook in de vorm van de 'risico-drempel' die geldt ten aanzien van gevaarzetting (T.F.E. Tjong Tjin Tai, 'Gevaarzetting en risicoverhoging', *WPNR* 6620 (2005), pp. 364-374).

⁸² Waar overigens niet snel aan kan worden toegekomen, alleen als volledige schadevergoeding zou leiden tot kenmerkend onaanvaardbare gevolgen: HR 28 mei 1999, NJ 1999, 510, HR 2 maart 2001, NJ 2001, 584.

⁸³ Vgl. de 'minimal causation', waarover zie noot 38 waar dit ook wordt verdedigd.

zogenaamde instabiele toestand bevindt, waardoor de bijdrage van één enkel individu voldoende is om 'de emmer te doen overlopen'. Door netwerktheorie begint het mogelijk te worden de echte invloed van individuele bijdrages vast te stellen, en door de informatiestroom in netwerken wordt het voor individuen ook beter mogelijk om de potentiële gevolgen zelf in te schatten.

Dit laat zien dat we in de moderne netwerksamenleving, met alle toegenomen kennis en verwevenheid van relaties, genuanceerder moeten denken over aansprakelijkheid en mede-aansprakelijkheid. Netwerktheorie zou hier een belangrijke rol in kunnen spelen.

Wat ik met dit alles heb willen bepleiten is enerzijds een kritische houding tegenover het recht: de regels zijn niet voldoende aangepast op de werkelijkheid. Anderzijds bepleit ik voorzichtigheid tegenover de mogelijkheden van het recht, in het bijzonder het privaatrecht. Het privaatrecht bepaalt niet wat er gebeurt, het kan meestal alleen faciliteren.⁸⁴ De pogingen privaatrecht in te zetten als instrument tot handhaving lijken soms te veronderstellen dat het privaatrecht alle overtredingen van regels zou moeten voorkomen. Zodanige absolute preventie valt echter buiten het bereik van wat het privaatrecht kan.⁸⁵ Hoogstens levert het een bijdrage aan handhaving, een prikkel tot naleving. Deze grenzen van het privaatrecht moeten wij respecteren, willen wij niet het recht en de werkelijkheid benadelen. Het betere is de vijand van het goede, de idealistische ethiek is de vijand van de praktijk van recht en samenleving. Een begrip van hoe de samenleving werkt en wat het recht daarin betekent, dat is waar dit departement, deze faculteit, en deze universiteit als geheel voor staan.

⁸⁴ Zie evenzo de heden uit te spreken oratie van mijn collega Reinout Wibier, *De kredietcrisis en privaatrecht*.

⁸⁵ Een rijke beschouwing over de grenzen van wat het aansprakelijkheidsrecht kan geeft T. Hartlief, *Anno 2010*, deLex: Amsterdam 2009, die overigens welwillender is over dergelijke nieuwe taken. Kritisch over te hoge verwachtingen van wat het privaatrecht kan is bv. C.H. Sieburgh, 'Beschikt de burgerlijke rechter echt over onbegrensde krachten?', in: C.J.M. Klaassen, R.J.N. Schlössels, G. van Solinge & L. Timmerman (eds.), *Aansprakelijkheid in beroep, bedrijf of ambt*, Kluwer: Deventer 2003, p. 173-198.

Op dit moment past

een enkel woord van dank.

Geacht College van Bestuur van Tilburg University, ik dank u voor het in mij gestelde vertrouwen, als relatieve nieuwkomer aan de universitaire zijde van de juridische wetenschap. Ik zie het als mijn taak om naast het bevorderen van de wetenschap ook de band met de praktijk te behouden;

Dank voor degenen die mijn eerste stappen in de wetenschappelijke wereld hebben mogelijk gemaakt, die een niet aflatende gesprekspartner zijn geweest, die mij op de weg van de rechtsgeleerdheid hebben gebracht, en die mij met kritische vragen scherp hebben gehouden: Bart van Leeuwen, Karen Vintges, Marianne Wiersma, Claudia Compier, Sjef van Swaaij;

Dank aan mijn voormalige kantoor, Pels Rijcken & Droogleever Fortuijn, dat onnoemelijke betekenis voor mijn juridische vorming heeft gehad, mijn collega's voor een fantastische en inspirerende omgeving, mijn voormalige secretaresse Joy van der Velden, en niet als minste mijn patroon, Bart Groen, die een onnavolgbaar rolmodel heeft neergezet;

Dank aan mijn promotores, Govert den Hartogh en Ton Hartlief, die hebben getracht mij zuiver te houden in de ethiek aan de ene en het recht aan de andere kant;

Mijn dank aan Jan Vranken en Maurits Barendrecht, die mij naar Tilburg hebben gehaald en mij hebben gesteund in mijn ontwikkeling binnen de universitaire wereld en hebben gebracht tot de plaats waar ik nu sta;

Dank aan mijn collega's in het departement Private Law van Tilburg Law School voor een warme omgeving, stimulerende discussies, ook in tijden van krapte en schaarste: we maken er iets moois van, zowel op gebied van onderwijs als onderzoek;

Dank aan de studenten op wie ik af en toe al enige bespiegelingen heb uitprobeerde over netwerken en aansprakelijkheid voor anderen; jullie zijn het die de toekomst van het recht in handen hebben, en ik met mijn collega's zullen ons best doen om jullie daarin zo ver mogelijk te brengen;

Dank aan alle relaties in mijn juridische 'netwerk', die mij allen scherp houden en gezamenlijk de veelvormigheid laten zien van de wondere wereld van het recht;

Dank ook aan mijn ouders die van jongs af aan hebben aangedrongen op het zoveel mogelijk benutten van talenten die in mijn geval duidelijk in de intellectuele richting wezen;

Dank ook aan Christiaan en Jonathan die papa zo vaak en met zoveel vasthoudendheid van de wetenschappelijke arbeid hebben afgehouden;

En tot slot mijn onuitsprekelijke dank aan Karlijn, die mij begeleidt op het fascinerende pad van het privaatrecht alsook in het leven daarbuiten; ik hoop dat ik net zoveel voor jou kan betekenen als jij voor mij.

Ik heb gezegd.

Colofon

vormgeving

Beelenkamp Ontwerpers, Tilburg

foto omslag

Ton Toemen

druk

PrismaPrint, Tilburg University

